

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертацію Валерії Вікторівни Жовтянської
«Психологія репрезентацій дійсності»
представлену на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук за спеціальністю
19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Захоплює та дивує, наскільки сучасна наука просунулась у вивченні певних, достатньо складних речей (секвегірован геном людини, знайдена вода на поверхні Марса, доведено існування кварк-глюонної плазми та ін.). Однак, при цьому залишається відносно відкритим питання: «Яким чином людина формує уявлення про навколишній світ?», «У який спосіб людина орієнтується у світі, що навколо неї?». Отже, вивчення питання формування репрезентацій дійсності було та залишається актуальним. А потреба у появі нових роз'яснюючих концепцій, які б синтезували наробітки різних психологічних шкіл, наразі переживається достатньо гостро, оскільки вже не викликає сумнів серед науковців той факт, що саме особливості сприйняття дійсності, які утворюють відносно сталий образ реальності, обумовлюють і рівень активності суб'єкта у перетворенні навколишнього середовища, і життєву стратегію, яку він реалізує у взаємовідносинах з іншими суб'єктами та об'єктами, і власно рівень переживання задоволеності життям.

Саме дослідженню репрезентацій дійсності у єдності їх процесуальних та результативних властивостей присвячена дисертація Валерії Вікторівни Жовтянської. Авторка окреслює свій підхід до проблеми як поєднання феноменологічного, змістовного, боку існування репрезентацій з онтологічним боком їх існування у формі психічних процесів. І, безумовно, таке поєднання змістовності та результативності має діалектичну природу.

Зазначимо, що структура роботи відповідає меті та завданням, визначеним у вступній частині. Отримані у роботі результати, узагальнені у висновках, систематизовані за рівнем наукової новизни та практичної значущості. Викладення матеріалу є логічним, зрозумілим, авторський стиль можна охарактеризувати як аргументований та послідовний. Слід також

відмітити, що дисертаційна робота сприймається і як потужна спроба розв'язання дуже важливого для психології питання існування психічного як незалежного виміру життя, що розвивається та функціонує за власними законами. Це питання пов'язане з фундаментальною проблемою науки, а саме обмеженістю людської здатності пізнавати та розкривати закони існування об'єктивного світу. Аналіз філософських концепцій, проведений у першому розділі дисертаційного дослідження, доводить, що на різних етапах розвитку філософських знань постійно виникали спроби вирішити це питання.

Метою роботи є виокремлення механізмів формування, функціонування та розвитку репрезентацій. Дослідниця підкреслює, що їй дуже важливо визначити ці механізми у контексті загальної життєдіяльності людини (с. 73). Такий підхід обумовлює розгляд репрезентацій, які вибудовує людина, щонайменше у двох модусах: прагматичному, пов'язаному з розв'язанням конкретних задач, в межах якого об'єкти постають у своїх об'єктивних значущих властивостях, та екзистенційному, при якому цінністю стає унікальний суб'єктивний спосіб представлення цих об'єктів дійсності. Специфікою другого підходу, який відносно слабо досліджений у психології і тому потребує доповнення та операціоналізації в конструктах та концепціях, є відсутність верифікації сформованих репрезентацій та їх раціонального обґрунтування, і навпаки, представленість інтуїтивного «схоплювання» реальності, через визначення індивідуального смислу цієї події для самої людини, що сприймає. Саме смисловизначення та смислоутворення, як інтуїтивний спосіб розуміння дійсності, розглядається у роботі як основний механізм формування суб'єктивного ставлення особистості до об'єктів дійсності. Смысл дозволяє суб'єкту формувати антиципуючі схеми, які скеровують подальший процес сприйняття. Функціонують такі антиципації у формі попередніх гіпотез про властивості об'єктів реальності, які актуалізуються, накладаються суб'єктом, безпосередньо до реального контакту з ними.

Серед основних властивостей репрезентацій аналізується та на теоретичному рівні досліджується співвідношення раціональних та

іраціональних аспектів їх функціонування. При цьому дослідниця підкреслює, що природа певних аспектів буття людини є іраціональною (наприклад, образотворча діяльність). І це не знецінює ці нераціональні здобутки людства, а навпаки підкреслює їх важливість, оскільки їх наявність збагачує засоби відображення реальності через художнє мислення.

Безсумнівною перевагою роботи є розробка авторської теоретичної моделі формування та функціонування репрезентацій (представленої у другому розділі роботи), що є достатньо унікальною подією для сучасної української психології, оскільки більшість моделей, що пропонуються сучасними українськими дослідниками, мають виражені емпіричну природу. Такий емпірико-прикладний підхід призводить до того, що отримані результати є валідними лише для певної обмеженої категорії досліджуваних, для певної обмеженої галузі досліджуваних явищ. На противагу, запропонована модель має загальнопсихологічний зміст, оскільки намагається розкрити загальні механізми відображення людиною навколишнього світу, продемонструвати універсальність їх функціонування у різних сферах життєдіяльності особистості, яка одночасно виступає і суб'єктом складних соціальних стосунків, і автором свого життя. Однак, це є і слабкістю роботи, про що ми наголосимо у зауваженнях, оскільки наведена обмежена кількість даних щодо верифікації цієї моделі, робота має виражений теоретико-методологічний характер, основу якого складають логічні докази, струнка система роз'яснення через аргументи та конструкти.

Зупинимось детально на авторській моделі, в основу якої була покладена теорія дуальних процесів, яка припускає існування двох типів перебігу процесів формування думки. Система 1 активізує швидкі, слабо усвідомлені, автоматичні процеси обробки інформації, природа яких є асоціативною та інтуїтивною. Система 2 складається з довільних, свідомих процесів, підставою функціонування яких є рефлексивність та аналітичність мислення. Цікавим доповненням цієї вже класичної моделі стали припущення, сформовані авторкою про те, що активність Системи 2 має більш дедуктивну спрямованість (узагальнення, категоризація та ін.). Специфікою же роботи першої системи є

занурення в емпірію, формування припущень та індуктивних умовиводів.

Дана теорія була розширена та адаптована до аналізу репрезентацій через введення низки положень, а саме:

1) Інтуїтивний характер функціонування Системи 1 є важливим здобутком еволюції, оскільки дозволяє приймати швидкі рішення без активізації свідомості, що є важливим засобом пристосування організмів до умов середовища (с. 83).

2) Системи працюють комплементарно: «Система 1 накидає можливі версії, а потім Система 2 їх перевіряє» (с. 85), отже результатом обробки інформації на інтуїтивному рівні стає антиципація подальшого розвитку подій, певних результатів активності суб'єкта. Така двоступенева логіка пізнання демонструє активний характер психічної активності у формуванні образів реальності, особистість нібито вибудовує образ за «власним попереднім проектом», який стає доступним для корегування та співвіднесення з дійсними вимогами реальності на наступному етапі обробки.

3) Системи 1 пов'язана безпосередньо з емоційно-перцептивною сферою психіки, що дозволяє їй дуже швидко реагувати на значущі зовнішні подразники. Отже, когніції, які активізуються при роботі цієї системи, обумовлені особливостями індивідуального досвіду суб'єкта, специфікою його практичної діяльності. Як зазначає авторка, «це проявляється як у зв'язку когніцій з емоціями і суб'єктивними оцінками дійсності, так і у зв'язку когніцій з перцепцією і предметною діяльністю» (с. 90).

4) Практичний модус взаємодії суб'єкта з реальністю припускає можливість залучення процесів рефлексії, логічного аналізу, раціонального обґрунтування, що дозволяє суб'єкту відокремлювати себе від реальності, відділяти репрезентації об'єктів від самих об'єктів дійсності. Екзистенційний модус (поетичне і сакральне світобачення) припускає зрощування репрезентацій об'єктів зі ставленням до них, що унеможливорює відокремлення них від об'єктивного. У цьому випадку репрезентації сприймаються як сама реальність, вони не потребують раціонального аналізу та обґрунтування, оскільки сприймаються як вихідні цінності, як істини, безпосередні акти життя,

суб'єктивне тут не протистоїть об'єктивному, вони утворюють єдину несуперечливу цілісність.

5) Рефлексивні акти можуть застосовуватися, а можуть і не активізуватися. В другому випадку створюються такі репрезентації, які феноменологічно не відрізняються від самої дійсності. Об'єктам приписуються ті властивості, які народжуються з індивідуальних суб'єктивних вражень.

Як висновок, ми можемо зазначити, що запропонована модель формування репрезентацій аналізує функціонування психічного як унікального зрізу буття, у якому поєднуються у єдиних процесах «раціональне з ірраціональним, об'єктивне з емоційно-пристрасним, загальне з приватним» (с. 92).

Також зазначимо, що цікавими та вагомими результатами наукового дослідження Валерії Жовтянської ми вважаємо не лише розробку власної теоретичної концепції, а й впровадження цих положень у роз'яснення механізмів функціонування важливих для життєдіяльності людини соціально-психологічних феноменів (розділи 3-5). Зосередимо увагу на найбільш яскравих ідеях, що можна вважати авторськими здобутками:

- запропонована авторська модель, що надає роз'яснення механізмам формування, функціонування та розвитку репрезентацій у різних модусах взаємодії особистості з дійсністю (практичному та екзистенційному). Центральним концептом цієї теорії виступає конструкт «смысл»;

- у межах запропонованої теорії знайшли відображення та пояснення такі феномени, як гра, абстрактне мистецтво, метафора, міф, смішне. Описаний основний механізм формування «несправжньої інтерпретації» реальних об'єктів дійсності у грі через актуалізацію смислу, що функціонує як гіпотеза, відображаючи процесуальні і необов'язково завершені аспекти розуміння реальності. Визначений основний механізм, що обумовлює сприйняття певних аспектів реальності як «смішних», передумовою виникнення чого є попереднє «злиття репрезентацій дійсності з самою реальністю», а потім «раптове відокремлення об'єкта від його репрезентації» (с. 372);

- абстрактне мистецтво розглядається як феномен, який при

відсутності денотату може стимулювати потужні процеси смислоутворення, які розгортаються в двох напрямках: у напрямі когнітивного пошуку задовольняючої інтерпретації та шляхом безпосереднього переживання побаченого;

- виявлені механізми функціонування різних форм міфів (живого та мертвого). Показано, що нерелексивне пропозиційне визначення об'єктів чи явищ породжує мертвий міф, який асоціюється у дослідниці зі «знанням-владою», засобом приписування людям певних орієнтирів, підкорення та підпорядкування їх. Активний же процес художньо-образного опосередкування народжує живий міф, який уособлює ірраціональні форми пізнання оточуючого світу, відтворює реальність у суб'єктивних інтерпретаціях та переживаннях;

- продемонстровано, що мода як соціально-психологічний феномен домінування у суспільстві певних смаків та звичок, зразків масового наслідування, також керується механізмами символічно-опосередкованої репрезентації, подібно міфу. Як результат, ми можемо спостерігати самоцінні засоби самовираження людини або нерелевантні спроби презентації себе через тиражування певних ідей, зовнішнього наслідування;

- зазначені механізми ідеологічних деформацій суспільства і пов'язані з ними процеси формування тоталітарних суспільств через трансляцію та просування політичних брендів художньо-образними засобами (апеляції до емоцій і вірувань, ігноруванні об'єктивних аргументів, спрощення передвиборчих слоганів та ін.). Профілактикою подібних масових викривлень, на думку авторки, може стати посилення установки громадян на раціональний аналіз та рефлексію, що сприятиме зростанню їх соціальної суб'єктності;

- доведено існування окрім моральних соціальних норм, спрямованих на врегулювання антисоціальної активності членів суспільства, традиційних норм, орієнтованих на консервацію прийнятих паттернів поведінки, збереження певних культурних традицій, іноді навіть через утворення якорів «на шляху історичного розвитку, який є запобіжником культурних змін» (с. 267);

- визначені інструменти, які використовуються рекламою для формування репрезентацій товарів поза раціональним обґрунтуванням: опір на

евристики, трансляція невідрефлексованих смислів з художнього образу на репрезентацію товару, створення умовного ігрового або фантазійного простору, залучення метафор та ін.

Захоплює широта задіяних для пояснення теоретичної моделі соціально-психологічних феноменів! Такий підхід справді формує враження універсальності визначених та описаних механізмів репрезентації дійсності. Отже, на основі аналізу тексту дисертації, автореферату та публікацій можна зробити висновок, що виконана робота є самостійним, завершеним дослідженням, яке характеризується новизною, обґрунтованістю висновків, має значну теоретичну та практичну значущість. Оцінюючи роботу позитивно, було б доречним висловити деякі зауваження та побажання, усунення яких додало б більшої глибини у розумінні суті проведеного дослідження:

1. Потребує більшого пояснення методологічна позиція дослідниці. У роботі застосовуються поняття «діалектика суперечностей», «діалектичне поєднання», «діалектичний характер» та ін. У якості висновків авторка стверджує, що «Основним теоретико-методологічним базисом дослідження репрезентацій є положення про те, що феноменологічний бік функціонування репрезентацій – їхній зміст – і онтологічний бік функціонування репрезентацій – психічний процес – існують у діалектичній єдності» (с. 74-75), Однак, на сторінках роботи не розкритий механізм цього діалектичного синтезу, і тому нам приходится здогадуватися, чи в класичному сенсі авторка розуміє ці поняття та явища, що стоять за ними, чи у більш сучасному, екзистенційному, і що саме розглядається як результат діалектичного синтезу, коли мова заходить про поєднання змісту та процесу репрезентації, значення та смислу.

2. Спостерігається брак доказів та аргументів, заснованих на результатах емпіричних досліджень. Так, авторкою запропонований оригінальний підхід у вивченні соціальних норм (с. 263-267), що доводить можливість апробації положень теоретичної моделі через збирання та аналіз емпіричних даних. Вважаємо, що робота сприймалась би як більш зважена, якщо б були додані приклади-ілюстрації, підтверджуючі її основні положення, які отримані на матеріалах аналізу особливостей сприйняття суб'єктами

реклами, політичних дискурсів, модних тенденцій, релігійних традицій та ін. Методами таких розвідок могли б стати психосемантичні, асоціативні, дискурсивні, наративні техніки, про які згадує автор у роботі (розділ 2, підрозділ 2.2 «Психосемантичні аспекти формування та функціонування репрезентацій»).

3. Рефлексія та раціональний аналіз, основні координатні осі критичного мислення, розглядаються у роботі як основні засоби профілактики та упередження викривлень у процесі формування репрезентацій, при тому, що в роботі відсутні результати дослідження цих психічних явищ, які, як і інші психічні прояви, мають не лише позитивні, а й негативні наслідки для особистості. Так, у роботі є спроба виміряти рівень рефлексивності, але при цьому застосовується методика Дж. Кагана «Порівняння схожих малюнків». Однак, зазначимо, що дана методика вимірює рівень сформованості стильової властивості «рефлексивність - імпульсивність». Поняття «рефлексивність» є близьким до значення поняття «рефлексивність», однак не тотожно йому, оскільки відображає настанову на ретельний аналіз достатньо великої кількості інформації, що оцінюються за параметрами часу та правильності. У якості прикладів, наведемо прізвища тих дослідників, які вивчали деструктивні форми рефлексії, а саме: А. Аверіна та Д. Леонтьєв, А. Карпов, А. Плігін, І. Россохін, А. Рудаков, О. Старовойтенко, В. Франкл, К. Ясперс та ін. Припустимо, що надмірна раціональність та критичність також формують викривлення у бік упередженості, негативізму, недовіри, що може змінювати репрезентації дійсності, блокувати процеси прийняття рішень, породжувати зайві хвилювання та вагання особистості. Потребує, на наш погляд, більш ретельної перевірки припущення-ствердження про те, що «головним запобіжником від тоталітаризації та ідеологічних деформацій є застосування рефлексії і логічного обґрунтування до репрезентацій соціальної дійсності» (с. 6 автореферату).

4. Як побажання, хотілось би бачити репрезентацію авторської моделі не лише у вербальній, а й у образно-графічній формі, що суттєво би спростило її сприйняття, особливо на етапі першого знайомства з її змістом.

Незважаючи на зроблені зауваження, дисертаційна праця В.В. Жовтянської робить суттєвий внесок у теорію загальної психології завдяки ґрунтовному теоретичному аналізу механізмів формування та функціонування репрезентацій дійсності, які знайшли відображення у дослідженні таких важливих для життя сучасної особистості соціально-психологічних феноменів, як ідеологія, релігія, мода, соціальні норми, культура тощо. Зміст автореферату адекватно та повно відбиває найбільш суттєві положення дисертації, висвітлює найбільш вагомі здобутки дисертантки. Результати дослідження пройшли апробування на численних заходах, наукових форумах, викладені у 38 публікаціях, серед яких 2 одноосібні монографії.

Усе викладене вище дає підстави для висновку про те, що дисертація Жовтянської Валерії Вікторівни «Психологія репрезентацій дійсності» відповідає за змістом та оформленням вимогам МОН України, які висуваються до докторських дисертацій, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології.

Офіційний опонент

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки
та психології ДВНЗ «Київський економічний
національний університет імені Вадима Гетьмана»

О.В. Савченко

